Un *Index nominum et rerum*, util, dar incomplet, față de originalitatea lexicală a acestui poem atît de aparte[5], încheie un volum pe care, în ciuda temei sale aparent neatrăgătoare, cititorul îl lasă din mînă cu regret.

Dan Sluşanschi

PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle. Livre XXIV.* Texte établi, traduit et commenté par Jacques ANDRÉ. — *Livre XVIII.* Texte établi, traduit et commenté par Henri Le BONNIEC, avec la collaboration de André Le BOEUFFLE. Paris, Les Belles Lettres, 1972, 166 [—170] p., din care p. 26—91 duble, şi 337[—342] p., din care p. 58—179 duble. (Collection des Universités de France)

Jacques André a editat, pînă acum cărțile 14—17, 19 şi 20 (ultima a fost prezentată de I. Fischer în publicația noastră, vol. XII, 1970, p. 303—306). Cartea a 24-a (apărută în noul corpus plinian înainte de a 18-a) se ocupă de *medicinae ex arboribus siluestribus*, numai că noțiunea de „arbore" era mai largă în antichitate decît în zilele noastre; înainte de a-i reproşa lui Pliniu diverse confuzii, André ne atrage atenția că juriştii clasau printre arbori pînă şi trestia şi iedera. În absența oricărei taxinomii ştiințifice, simțim totuşi eforturile de clasificare ale autorului, chiar dacă el porneşte uneori numai de la asemănarea denumirilor: de ex., după *hedera* (κισσός, paragr. 75 sqq.) ne vorbeşte despre *cisthos* (paragr. 81: *Graeci uicino uocabulo cisthon appellant*). În ultimele cincizeci şi ceva de paragrafe ale cărții, Pliniu se ocupă de *herbae*, încercînd şi aici să le grupeze, de pildă punînd laolaltă vegetalele cu nume compuse al căror element final, spune André, e un nume de arbore (în greceşte), cum sînt *chamaedrys* (sau *chamaerops*), *chamaedaphne*, *chamelaea* (χαμελαία), *chamaesyce*, *chamaecissos*, *chamaeleuce* (greşeală de tipar la André, p. 9), *chamaepeuce* şi *chamaecyparissos* (greşit în comentariu, p. 141, nota 2 la paragr. 136); eu aş vedea aci mai degrabă o grupare după primul element *chamae-*) al compuselor. Iată însă şi altă grupare utilizată de autor: *herbae mirabiles* (ca „aros": *ebrietatem discutit*, paragr. 148) ori *magicae* (douăzeci la număr, cu virtuți mirifice şi incredibile lăudate, pe urmele magilor, de Pitagora şi Democrit; pomenesc nuca de pin amestecată cu miere, smirnă, şofran, vin de palmier, *theombrotion* şi lapte, care îi ajută pe bărbați, pe mamele care alăptează, să aibă copii *excellentes animi et formae bonis*, paragr. 166). Sfîrşitul cărții înşiră, firește, vegetale care n-au putut fi incluse în diferitele grupuri.

J. André analizează (p. 10—12) atitudinea autorului tocmai față de proprietățile miraculoase ale unor plante, punct în care spiritul critic e mai puțin acut decît într-alte părți. Menționînd discutarea de către Pliniu a autenticității unor scrieri atribuite lui Pitagora şi Democrit (paragr. 159—160), editorul subliniază protestele împotriva imposturii magilor şi a învățăceilor lor, absente în cartea 24, dar abundente într-altele (vezi, pentru cartea 37, cele pomenite de mine în recenzia din Studii clasice, XVI, 1974, p. 328). În cazul plantelor, „mansuetudinea" lui Pliniu e de înțeles: uneori, el preia afirmațiile predecesorilor, alteori însuşirile „magice" corespund realității, bineînțeles în măsura în care indicațiile mai puțin sumare permit identificările (de ex., în paragr. 164, *gelotophyllis* trebuie să fie *Cannabis indica*, furnizoarea haşişului).

Textul cărții e transmis în întregime doar de trei manuscrise: **V** (Leidensis Vossianus f° 61, sec. XI), **a** (Vindobonensis 234, sec. XII) şi **d** (Parisinus Lat. 6797, sec. XIII); manuscrisul cel mai vechi, **E** (Parisinus Lat. 6795, sec. IX—X), începe abia în paragr. 7 (exact acolo unde se opreşte **x** = Luxemburgensis 138 pars prior, sec. XII) şi interverteşte paragrafele 93—100 şi 100 — 110 (dar indicația lipseşte din aparatul critic). Jacques André stabileşte cîteva lacune în text (paragr. 63, redîndu-se totuşi în traducere completarea propusă de Mayhoff; apoi în paragr. 74 şi începutul lui 145) şi face o ingenioasă conjectură în paragr. 162, introducînd în text *dantem*, perfect ca înțeles şi foarte probabil formal (urmează *eandem* în două manuscrise, *tandem* în celelalte patru).

Comentariul e, în mod fatal, mai întins decît textul. Semnalez, aici, în primul rînd determinarea unor confuzii pe care le face autorul (indic paragraful şi nota): 7, 1; 37, 3 (cf. 136, 1); 50: φιλύρα şi φιλυρέα, greşeală introdusă de Wellmann în ediția lui Dioscoride şi preluată de Liddell—Scott! apoi 153: βούνιον şi βουνιάς, dar identificările sînt puțin certe. Un caz interesant în paragr. 29: Pliniu grupează plante diferite *propter cognationem nominis*: André subliniază în comentariu (nota 4) că numele sînt înrudite numai în greceşte. La p. 146 (paragr. 150):

[5] Lipsesc, de pildă, *cera* (v. 417), *globosus* (v. 383), *iuncus* (v. 306), *palus* (v. 11), *sucus* (v. 393).

www.cimec.ro

„le texte prouve que Pline ne s'est pas contenté de descriptions écrites, mais a consulté ou des albums dessinés ou des herboristes comme Antonius Castor". La p. 128 (paragr. 103, n. 2), e citată o altă interpretare a pasajului privind prescripțiile magice pentru culegerea ierbii *selago*, iar ceva mai încolo (paragr. 105, n. 1) editorul emendează comentariul lui A. Ernout la cartea 13, 66—67. Mai amintesc exemplele de „antipatie" între stejar și măslin, stejar și nuc, varză și viță de vie etc. (la paragr. 1), folosirea hîrtiei în medicină (la paragr. 88).

Un scurt indice de nume și lucruri (p. 161—166, cu cîteva greșeli de tipar și interversiuni : *acer, chrysocarpos, cypros, Syrticus*) încheie volumul.

Cartea a 18-a e cea mai mare din toate (are 365 de paragrafe, cu aproape o sută mai mult decît cărțile a 12-a și a 15-a la un loc), dar cu drept cuvînt, pentru că ea constituie un manual complet de agricultură (vezi paragr. 230). În ciuda unor dezordini de amănunt (digresiuni prin asociație de idei, alăturare de „fișe" heteroclite etc.), planul general e simplu și limpede.

Întinsa prefață a editorilor (p. 7—46) ne înfățișează structura bine închegată a agriculturii pliniene : o introducere istorică (voi vorbi despre ea mai departe) ; partea întîi, despre domeniul rural, cu lauda strămoșilor în paragr. 39—44 ; partea a doua, despre cereale (paragr. 71 : orezul ; paragr. 72—74 : *polenta* ; apoi facerea plinii, apariția brutarilor la Roma : în anul 171 î.e.n., spune Pliniu în paragr. 107, dar comentariul împinge data cu cîteva decenii îndărăt ; Pliniu discută autenticitatea versului 400 din *Aulularia* !), leguminoase, plantele furajere, bolile cerealelor și înlăturarea lor (prin procedee empirice ori... magice, paragr. 157 — 162), precum și ce trebuie semănat pe fiecare soi de teren ; în partea a treia, ni se prezintă muncile agricole : aici găsim lauda Nilului (paragr. 167—169), cu o descriere a revărsării lui pe care comentariul o apreciază ca foarte exactă, ba chiar expresivă, dovedind cel puțin călătoria lui Pliniu în Egipt, dacă nu și o mai lungă ședere acolo ; partea a patra (paragr. 201—320) e o nouă ἔργα καὶ ἡμέραι : determinarea calendarului, muncile din fiecare anotimp întrețesute cu prosopopei ale Naturii bune și prevăzătoare, dar și cu anecdote care ilustrează utilitatea științei, în paragr. 273—274 (lucrările țin de la 11 noiembrie pînă la celălalt 11 noiembrie, cînd... începe următorul an agricol) ; ultima parte tratează fenomenele atmosferice în raport cu agricultura : teoria lunațiilor, a vînturilor, pronosticuri meteorologice enunțate ordonat și metodic, fără să lipsească nici de aici anecdota.

Le Bonniec cercetează aprofundat (p. 15—32) izvoarele acestei cărți, al cărei indice menționează 28 de autori latini (eu aș spune 29, pentru că e citat atît Saserna tatăl, cît și fiul, chiar dacă ei au fost „coautori" ai unui singur manual ; din listă nu lipsesc Vergiliu și Ovidiu) și 51 de străini ; dar textul invocă și alte autorități, ca Homer, Sofocle, Menandru, Plaut și Ennius, pe care Pliniu îi va fi găsit în izvoarele sale directe. Introducerea istorică se bazează pe Varro, chiar cînd autorul menționează și alți autori : atît Cassius Hemina cît și L. Calpurnius Piso puteau fi cunoscuți din Varro ; dar această parte trebuie să-i datoreze mult și lui Verrius Flaccus ; cel mai recent autor este Masurius Sabinus, care mai trăia pe vremea lui Nero.

Partea agronomică stă sub semnul lui Cato (paragr. 26 : *principium... a Catone sumemus* ; el e un *uates* care emite *oracula*), citat uneori din memorie, poate alteori după Celsus, dar citeodată textual (nu se poate dovedi că Pliniu a consultat un text diferit de cel pe care-l avem noi) ; Varro ocupă un loc distinct (paragr. 23 : *non in grege nominando*) ; *Georgicele* lui Vergiliu le știa de bună seamă, cel puțin în parte, pe dinafară ; e curios că nu-l elogiază pe Columella (aci aș adăuga trimiterea la E. Maróti, *Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros*, Acta Antiqua Acad. Scient. Hung., XVIII, 1970, fasc. 1—2, p. 117, n. 54) : antipatie ale cărei temeiuri ne scapă ? poate pentru că... îl utilizează prea frecvent ? Le Bonniec ne relatează părerea lui R. Martin (*Recherches sur les agronomes latins*, 1971, recenzat de D. M. Pippidi în Studii clasice, XIV, 1972, p. 325 — 328) : Pliniu respinge publicul de mari proprietari al lui Columella, denunțînd marea exploatare agricolă și urmărind aprobarea „țăranilor", pentru că el vede remediul crizei în întoarcerea la proprietatea mijlocie, ba chiar mică. Dintre greci, ca și altă dată, Pliniu îi folosește pe cei mai mulți indirect ; în cartea de față avem o dovadă peremptorie : Aratus și Xenofon sînt citați în traducerea lui Cicero ; utilizînd direct un singur autor, la „bibliografie" înșiră trei : nu e singurul care face așa ceva. Teofrast e un important izvor, în mod cert direct, dar adesea și prin intermediari, cărora li s-ar putea datora unele greșeli de traducere.

Capitolele astronomice se trag, probabil, mai ales din *liber fastorum* al lui Caesar ; Aristotel e citat o singură dată și, pare-se, greșit înțeles. Partea din introducere redactată de Le Bœuffle (p. 32—38) se referă însă la un alt fel de izvoare, și anume la calendarele astro-meteorologice țărănești, atît din Grecia, cît și din Italia ; Pliniu a făcut o compilație inteligentă, chiar dacă nu lipsită de erori, pe care le aflăm însă și la Columella ori în *Fastele* lui Ovidiu.

Densul capitol al treilea al introducerii ne înfățișează aportul personal al lui Pliniu : verbe ca *scio* și *uideo*, frecvent folosite, ne dezvăluie propria lui experiență ; un nou tip de teasc a

www.cimec.ro

fost inventat *intra XXII hos annos* (paragr. 317), deci prin anul 55 e.n.; sînt dese apoi informațiile asupra agriculturii din locurile lui de baștină, în Italia Transpadană, dar ne spune și ce a văzut în Germania, probabil și în Egipt ori în Raetia învecinată cu orașul lui natal; e la curent cu noutățile: sorgul importat din India *intra hos X annos* (paragr. 55), pînea *non pridem etiam e Parthis inuecto* (paragr. 105). Ca om de pe ogoare, el știe că favoniul nu suflă întotdeauna la data așteptată, îi critică pe cei care seceră grîul cu rădăcini cu tot, are păreri personale. Insistă asupra necesității de a se face înțeles *inter rusticos litterarumque expertes* (paragr. 205) și de *indocilis caeli agricola* (paragr. 226), „comme un vulgarisateur au service des humbles" (p. 40). Tot ca un țăran însă, crede cîteodată în fertilitatea extraordinară a unor ținuturi, în mărimea neobișnuită a bobului de grîu dintr-altele... și citează vechi texte religioase (paragr. 14). Dar e și filolog: discută autenticitatea textelor, sensurile vechi ale cuvintelor, „etimologia populară" a numelui *Suculae* (paragr. 247). E și patriot care vede criza agricolă a timpului: *latifundia perdidere Italiam* (paragr. 35); și provinciile suferă: jumătate din Africa era stăpînită de șase moșieri (uciși de Nero). Condamnă agricultura făcută cu sclavi legați în lanțuri. Poate că lauda trecutului e convențională, dar e sinceră înfierarea exceselor luxului și chemarea la o viață simplă și cinstită. Natura, obiectul cărții, îi insuflă o atitudine finalistă și providențialistă: în cartea a 18-a, filozofia lui Pliniu e stoică.

Le Bonniec, cu două excepții neglijabile, a colaționat pe originale sau fotocopii toate manuscrisele care stau la baza ediției, două dintre ele **a** = Vindobonensis Lat. 234, sec. XII—XIII; dar vezi mai sus, la cartea a 24-a; **l** = Arundelianus 98 Londinensis, sec. XII) nefiind colaționate în edițiile anterioare; recolaționarea manuscriselor **E** și **d** (vezi mai sus) explică numeroasele divergențe dintre noul aparat critic și cel al lui Mayhoff. Rezultatul e astfel sintetizat de Le Bonniec (p. 45): „Dans l'état actuel de la recherche, le meilleur service qu'un éditeur puisse rendre à Pline, c'est d'éliminer toutes les conjectures inutiles ou invraisemblables. Un bon nombre de celles qu'avait proposées Mayhoff ont pu, sans inconvénient, être passées sous silence". Conjecturile editorului sînt nouă la număr și reproduc, cu cîteva remarci, chiar lista lui (*ibid.*): paragr. 5 *uita stet*; 10 *in* înainte de *familia* (sugestia lui Mayhoff); 21 *ipso* (și el sugerat de Mayhoff); 42 *aedile* înainte de *curuli* (Sillig îl adăugase după *curuli*); 57 *distinctos*; 133 *caeli* (după Sillig); 144 *condidit*; 290 *uel* (recomandat de Ernout); 306 lacună între *Hispania* și *Africae* (din nou după Sillig!); la acestea se adaugă însă și o conjectură privind tabla de materii a cărții (p. 50—51), unde, la sfîrșitul listei de autori latini, Le Bonniec scrie *Praxidicum* în loc de *Praxidica* din manuscrise (Ribbeck: *Praxidicam*). O îndoială a mea la text: p. 78, rîndul 1, *septumo*? cf. paragr. 203 și 204, unde apare de două ori *septimo*, fără nici o remarcă în aparatul critic.

Comentariile (datorate lui Le Bœuffle în partea astronomică și meteorologică) sînt din nou mai întinse decît textul propriu-zis, alcătuind ele însele o enciclopedie a agriculturii nu numai romane, ci antice în general. Menționez în primul rînd iarăși semnalarea confuziilor pe care le face Pliniu: la paragr. 51, nota 1—3 (din Teofrast); paragr. 70, n. 3 (traducere inexactă din Teofrast); 155, 6 (planta parazită numită *ateramum* și *teramum* nu există, ea fiind o fantomă răsărită din neînțelegerea, de către Pliniu sau de izvorul lui direct, a două pasaje din Teofrast); 300, 2 (autorul îi atribuie lui Virgiliu însuși o explicație la care poetul nu s-a putut gîndi); 312, 5 și 313, 2 (confuzie astronomică); pag. 311 (nota la paragr. 326—339, privind „teoria vînturilor"). Sînt însă foarte interesante și multe alte note: la paragr. 4, nota 2 (Pliniu își atacă dușmanii personali, din nenorocire neidentificabili); 12, 3 (importanța textului pentru cultul arhaic al zeiței Ceres); 45, 3 (nou exemplu de antipatie între două vegetale); 72, 1 (referință la un pasaj astăzi pierdut din Menandru); 135, 1 (versiunea din Teofrast folosită de Pliniu); pag. 298 descoperirea din 1958, a unui basorelief reprezentînd o secerătoare asemenea celei descrise de autor; cf. D. M. Pippidi, în Studii clasice, XIV, 1972, 328; Le Bonniec îndreaptă eroarea lui R. Martin în legătură cu J. Kolendo); paragr. 342—344 (perpetuarea pînă în zilele noastre a unor pronosticuri meteorologice, de exemplu la pescarii bretoni). Pentru paragr. 184, vezi și E. Maróti, *Spinas runcare (Zur Verwandtschaft des horazischen „spinas euellere")*, în Acta Antiqua Acad. Scient. Hung., XX, 1972, fasc. 1—2, p. 53—66 (unde trimiterea la Pliniu de la p. 56, nota 26, se referă la acest paragraf, nu la 159); altfel, bibliografia utilizată în comentariu ne procură satisfacții: în nota 2 de la paragr. 200 (pag. 257), Le Bœuffle citează studiul prof. D. M. Pippidi, *La lune dans les traditions romaines agricoles d'origine magique*, iar pentru *Aratea* lui Cicero se indică, bineînțeles, ediția lui Victor Buescu (pag. 268, nota 3 la paragr. 228). O ușoară contradicție de cronologie literară: în nota de la paragr. 183 citim: „... nous ignorons évidemment à quelle date a été écrit le livre 18", în timp ce din nota 4 pentru paragr. 317 (pag. 308) reiese, cum s-a arătat, că ea datează cam din anul 77. E aproape surprinzătoare puținătatea greșelilor de tipar; notez numai la 81, 6 (pag. 216: *dicoccum, monococcum*) și 247, 5 (pag. 248: Ὑάδες).

Masivul volum se încheie cu un întins (p. 321—337) indice de nume și lucruri (cu puține dislocări alfabetice); pomenesc din el etimologiile vegetale sau agricole ale unor nume: *Cicero*,

www.cimec.ro

Fabii, Lentuli, Pilumnus, Piso; dar *Serranus* nu vine de la verbul *sero*, cum pare să creadă și Vergiliu, ci de la substantivul *serra* (cf. nota 1 la paragr. 20).

Atît cartea a 24-a cît și, mai ales, a 18-a, în ediţiile pe care am încercat să le prezint, roade mature ale experienţei îndelungate și ale unei strădanii pilduitoare, merită întreaga stimă și recunoștinţă a naturaliștilor și filologilor.

Traian Costa

SUÉTONE, Περὶ βλασφημιῶν, Περὶ παιδιῶν [*Des termes injurieux, Des jeux grecs*] (Extraits byzantins) par Jean TAILLARDAT. Paris, Les Belles Lettres, 1967, 188 p. (Nouvelle collection de textes et documents)

Utilitatea practică a lucrărilor erudite ale lui Suetoniu a făcut ca și din cele pentru care transmiterea manuscrisă directă s-a întrerupt să supravieţuiască excerpte, de întindere și fidelitate diferită. Acesta este cazul cărţii *De poetis*, din care provin biografiile aflate în fruntea ediţiilor antice sau înglobate în comentariile operei mai multor poeţi (Terenţiu, Horaţiu, Lucan etc.). Aceeași soartă au avut-o și micile tratate, redactate în greceşte, *Despre termenii injurioşi* și *Despre jocuri*. Excerptate la începutul evului mediu, exemplarele integrale n-au mai fost recopiate, nepăstrîndu-se decît fragmente mutilate, incluse în manuscrise miscelanee, sau rezultatele compilaţiilor făcute de diverşi autori bizantini. Din interpretarea neatentă a unor manuscrise, unele fragmente au fost atribuite lui Aristofan din Bizanţ, eroare propagată de ediţia „standard" a acestui autor, datorată lui Nauck (1848). Scopul lui J. Taillardat este de a edita toate fragmentele conservate, în redactare originală sau în rezumat, și de a le comenta, „en faisant le point de nos connaissances" (p. 2).

Istoriei textului și surselor lui Suetoniu în cele două opuscule le este consacrată densa introducere (p. 33—44). Titlul exact al celui dintîi, păstrat într-un manuscris (*Parisinus suppl. Gr. 1164*, din secolul al XIV-lea) și confirmat de lexiconul Suidas (Souda), ar fi Περὶ βλασφημιῶν καὶ πόθεν ἑκάστη, ceea ce dezvăluie și intenţiile istoricului: de a explica originea (etimologia și anecdota, reală sau legendară, a fiecărui termen). Lucrarea avea 14 capitole, conţinînd gruparea pe „materii" a termenilor (Ἐπὶ ἀνδρῶν ἀκολάστων, Ἐπὶ γυναικῶν, Ἐπὶ ἀλαζόνας etc.); înăuntrul capitolelor criteriile de ordonare nu pot fi deduse din excerptele conservate (poate, observă J. Taillardat, p. 4, n. 1, ghidîndu-se după sfîrșitul capitolului II, ordinea era cea cronologică a autorilor în care apar termenii comentaţi).

Principalul obiect al introducerii îl constituie examinarea istoriei textului. Tradiţia directă constă în trei manuscrise de excerpte, din care cel mai important e *Parisinus* amintit mai sus (*M*), descoperit la Muntele Athos, puţin înainte de 1865, de Emanuel Miller și publicat de acesta în 1868; manuscrisul miscelaneu, conţine extrase din ambele opuscule. Acest *Parisinus* e sursa de bază a textului lui Taillardat. Manuscrisele secundare datează de asemenea din secolul XIV: *Laurentianus plut. LXXX, 13* (*L*), conţinînd două pagini de extrase, fără indicarea autorului, și *Parisins Gr. 1630* (*P*), conţinînd 10 rînduri de extrase; plasarea acestor rînduri îndată după o lucrare a lui Aristofan din Bizanţ, separate numai de un spaţiu de 2 cm, în care exista o „rubrică", ilizibilă în secolul al XIX-lea, și o însemnare marginală scrisă cu negru, τρα (prescurtare a rubricii, care începuse să se șteargă și care va fi fost Τραγκύλλου), neînţeleasă și ea, l-a făcut pe J.-F. Boissonade, în 1819 (și în urma lui pe A. Nauck, în 1848) să atribuie excerptele suetoniene gramaticului alexandrin (deși încă în 1721 Fabricius îl identificase corect pe autor). Bazat pe această atribuire eronată, Nauck emite, chiar și după descoperirea ms. *M*, ipoteza că Suetonius s-ar fi inspirat din Aristofan din Bizanţ (reluînd astfel o idee a lui Reifferscheid, el însuși indus în eroare de lucrările anterioare ale lui Nauck). De-abia în 1875, Fresenius restabileşte paternitatea suetoniană a excerptelor. Tradiţia indirectă este constituită în esenţă de *Comentariile la Homer* ale lui Eustathius, care dispunea de un exemplar mai complet decît ms. *M* (poate chiar de un text integral); compilatorul bizantin nu-l numeşte niciodată pe Suetoniu și nu dă citate textuale; numai în cazul repetării unor explicaţii se poate ajunge cu oarecare certitudine la textul original. Discutînd raporturile dintre sursele textului, Taillardat constată înrudirea dintre *L* și *M*, ms. *P* făcînd parte dintr-o ramură independentă a tradiţiei. Eustathius deţinea o copie mai apropiată de arhetipul lui *ML* decît de *P* (stema la p. 22).

În ceea ce priveşte sursele literare ale lui Suetoniu, nu poate fi vorba, cum susţinea Miller în entuziasmul descoperirii, de o excerptare de prima mînă a comicilor greci, ci de o compilaţie erudită, dovedită de coincidenţele dintre pasajele suetoniene și glosele lui Hesy-

www.cimec.ro